

УДК 821.161.2'06–343+821.162.1'06–343

**МІФОЛОГЕМА ЦИКЛІЧНОСТІ БУТТЯ (ЖИТТЯ–СМЕРТЬ–ВОСКРЕСІННЯ)
У ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ ХХ ст.**

Ірина ФРИС

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра польської філології*

У статті проаналізована міфологема циклічності буття (життя–смерть–воскресіння) та її імплікація у польській та українській літературах ХХ ст. Онтологічна опозиція життя та смерті трактується у системі міфологічного та біблійного коду, розглядається також вплив універсальних світоглядних уявлень людей на питання циклічності буття.

Ключові слова: міфологема циклічності буття, танатологічна проблема, онтологічна опозиція життя і смерті.

Танатологічна проблема має структурно-типологічні подібності у світоглядних уявленнях людей. Онтологічна опозиція життя і смерті постає перед антропологами, філософами, теологами протягом віків. За спостереженнями дослідників, універсальні внутрішні константи людського мислення є моделюючими елементами підсвідомих когнітивних структур розуму (визначення французького етнографа К.Леві-Стросса), а відтак, зрозумілою є нерозривність та подібність світосприйняття екзистенційних категорій буття у різних за часовими та культурними рамками епохах.

Первісний синкретизм природи і людини зумовив сприйняття смерті в архаїчних культурах не як припинення існування чи перехід у небуття, а як черговий етап у циклічній повторюваності життя. Спираючись на дослідження канадського літературознавця Н.Фрая, зокрема його працю “Анатомія критики” (1957), треба зауважити, що первинно у житті індивіда домінував принцип неперервності. Відтак, закономірним було трактування смерті як перехідного стану до нового народження чи переродження особистості. Слушну думку висловив Р.Кісь, що “навіть у найбільш фантастичній формі найпримітивніші релігійні і міфологічні світоглядні уявлення відображають дійсно глибоку істину універсальної взаємозалежності усього від усього, взаємовідношень не тільки між сущим, але і між сущим та понадсущим”¹.

У сучасній цивілізації відбувся зворотний процес осмислення смерті, а саме – її елімінація з цілісного світосприйняття людського існування. На думку французького вченого Ф.Ар’еса, саме наша цивілізованість, наш вузький сцієнтизм і прагматизм, виокре-

¹ Кісь Р. Коваріації уявлень про смерть як індикатор типу культури (спроба крос-культурного бачення) // Студії з інтегральної культурології. Ч. 1. Thanatos. Львів, 1996. С.9–20.

мивши смерть як самодостатню сутність, як явище суто фізіологічне чи навіть фізичне, гранично загострив страх смерті, якого практично не знало архаїчне суспільство².

О.Забужко у своєму дослідженні про Лесю Українку вказала на характерне для сучасної цивілізації замовчування досвіду переживання смерті і накладання на все, що стосується смерті, цілої низки культурних табу (ізоляція вмирущого в лікарні й “медикалізований скін”, відмова від жалоби й усіх пов’язаних з нею ритуалів, “непристойність публічних проявів скорботи тощо). Відразу ж дослідниця порівняла таке сприйняття смерті з протилежним, притаманним для іншої епохи: “Для європейського fin de siècle (і цілого ХІХ ст.) характерна була зовсім інша форма смерті – власне та, яка вимальовується з листів і віршів Лесі Українки, присвячених загибелі С. Мержинського: благісний відхід у колі родини й друзів (звідси й моральна неможливість простити всім тим, хто “покинув”, не з’явився до смертного ложа!), релігійна екзальтація вмирущого, його прощання з близькими...”³.

Незважаючи на вплив історичного, культурного контексту епохи на аксіологію життя та смерті, спостерігаємо глибинне світоглядне, метакультурне бачення цієї проблеми, зокрема й у сучасної людини. Слідом за більшістю дослідників – М.Еліаде, Дж.Фрезер, Р.Вейманн, Е.Фромм, Б.Маліновський, Ф.Кессіді, Е.Мелетинський, В.Пропп, А.Нямцу, І.Зварич, Я.Поліщук стверджуємо, що найбільшою мірою на розуміння онтологічної проблеми життя й смерті впливають фольклорно-міфологічні елементи, переплетені з біблійно-християнськими засадами і принципами.

Йдеться, з одного боку, про універсальність уявлень щодо цього питання, а з другого – про специфічні його варіації у межах різних культур. Відтак, окреслимо сутнісні моменти, які детермінують розуміння проблеми життя і смерті. Це, насамперед, суб’єктивне переживання часу, що властиве даному культурному середовищу і певному типу світогляду. Водночас вагомий вплив на сприйняття проблеми життя та смерті має панівна космологічна модель (загальне уявлення про світобудову) та уявлення про нетілесну сутність людини (наприклад, душа і дух у християнстві). Виходячи з того, що філософські та богословські роздуми про суть життя та смерті розгортаються на вищому рівні рефлексії та саморефлексії, вони також допомагають і розширюють розуміння цих явищ і слугують їх контекстуальним тлом⁴.

Отже, існують універсальні та особистісні чинники сприйняття феномену смерті, на які накладаються історично-суспільний контекст епохи, вірування, традиційні цінності. Доцільно зауважити, що у творах польського письменника Т.Новака міфологема циклічності буття (життя–смерть–воскресіння) розкривається у системі біблійного трактування і міфологічних уявлень предків, адже у міфологічному коді розгортається та реалізується властива людині потреба доступу до “таємничого”, а біблійні принципи і християнська віра дають відповіді на засадничі онтологічні питання, які автор ставить перед собою і читачем. Зауважимо, що письменник часто використовує паралельно християнське і міфологічне трактування проблеми життя та смерті, адже для нього немає межі між цими традиціями, які є джерелом мудрості та знань для кожної людини.

Т.Новак ототожнює смерть з незмінними природними явищами, зокрема зміною пір року. Людина, яка близька до природи і знає її закони, може легше зрозуміти і

² Аръес Ф. Человек перед лицом смерти. Москва, 1992. С.35–86.

³ Забужко О. Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. 2-ге вид., виправл. Київ, 2007. С.105.

⁴ Кісь Р. Коваріації уявлень про смерть як індикатор типу культури (спроба крос-культурного бачення). С.9.

сприйняти свою долю. У міркуваннях автора знаходимо часткове підтвердження гайдеггерівського розуміння “буття–до–смерті”. Згідно з німецьким філософом-екзистенціалістом, кожен індивід має абсолютно вичерпну можливість прожити цілісне життя, а тоді померти без можливості бути заміненім. У Т.Новака герої відчувають повноту буття, однак у них немає тривоги, про яку говорив М.Гайдеггер, що в ній відкривається близькість небуття.

Звернімо увагу – одним із найважливіших питань літератури є проблема життя та смерті, адже людство постійно намагається осягнути загадку тимчасовості свого існування. Згідно з твердженням О.Забужко, кохання і смерть є головними темами поетичних та прозових творів, вони відображають культурно-автентичний “пульс” кожної епохи⁵. На думку дослідниці, смерть – це логічне завершення людського існування, і повага до неї є проявом культури народу.

За допомогою міфу, фольклору, Біблії людина наближає до свого розуміння та сприйняття онтологічні питання, тому митці так часто звертаються до цих джерел. Зауважимо, що деякі автори одночасно використовують як біблійну, так міфологічну традиції.

Цікаво порівняти погляди первісних народів на походження смерті. Е.Вестермарк, М.Еліаде, Б.Маліновський наголошували на тому, що в архаїчних культурах не існувало усвідомлення явища смерті, смерть не сприймалась як фізіологічний чи фізичний акт кінця життя, завершення життя, не було також поняття про якусь виразну чи чітко фіксовану межу поміж буттям і небуттям людини. Відтак, люди не мали відчуття невідворотності чи неминучості смерті.

Згодом смерть почала сприйматись як дія злих сил, які хочуть знищити людину. Підтвердження цього – міф з Індонезії, що його подає Дж.Кемпбелл у дослідженні “Сила міфу”, згідно з яким на початку існування людство не розрізняло статей, фактів народження чи смерті. Однак на певному публічному святкуванні було затоптано на смерть одного з його учасників, і з моменту цього вбивства були розділені чоловіки та жінки, а противагою смерті стало народження. Безмежний час початку закінчився масовим злочином, вбивством, тобто жертвою⁶. Наведений приклад є примітивним поясненням появи феномену смерті, адже незбагненне для первісного світосприйняття явище трактувалось як вторгнення у світ злих духів.

Саме через те, що архаїчне суспільство не виробило уявлення про природну, фізіологічно зумовлену старінням та вичерпаністю ресурсів організму смерть, воно переносило казуальність смерті у зовнішню сферу дії лихих людей та злих сил. Підтвердження цієї думки знаходимо у німецького філософа Е.Кассіра, який стверджує, що “відчуття незнищенності єдності життя є таким сильним і безсумнівним, що заперечує смерть і кидає їй виклик. Первісний розум ніколи не вважає смерть природним явищем – це результат обставин. Смерть не може бути природною, вона настає внаслідок вбивства однієї людини іншою. Смерть не існувала вічно; вона з’явилася як результат якогось особливого випадку, падіння людини чи катастрофи”⁷. Таким чином, у фольклорній традиції спостерігаємо, з одного боку, постійне і вперте заперечення явища природної смерті, а з другого – віру в циклічність буття, адже у людському житті, як і в природі, відбувається процес постійного оновлення.

⁵ *Забужко О.* Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. С. 104.

⁶ *Campbell J.* Potęga mitu. Kraków, 1994. S.76–77.

⁷ *Cassirer E.* Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury. Warszawa, 1971. S.154–155.

Принагідно згадаємо біблійну концепцію виникнення усвідомлення смерті. Йдеться також про жертву, адже, згідно з старозавітною оповіддю, Бог убив тварину, щоб одягнути Адама та Єву. Маємо справу з модифікаціями архетипного колективного усвідомлення появи смерті на міфологічно-фольклорному та релігійному рівнях. Певна подія, а саме вбивство, як стверджує відомий франко-румунський дослідник міфів М. Еліаде, перше вбивство змінило вектор людського існування: “Жертва, принесена Найвищою Істотою, започаткувала як необхідність їжі, так і неминучість смерті”⁸. Водночас, згідно з християнським ученням, створені Богом Адам та Єва були безсмертними, але, скоївши гріх, втратили дар вічного життя і спричинили появу смерті.

Зауважимо, що у творчості багатьох польських та українських письменників ХХ ст. імплікується лінійна спрямованість *життя–через-смерть–до-життя*, тобто дзеркальна симетрія між реальністю та потойбіччям, що перегукується з біблійною схемою (смерть Христа є переходом до вічного життя) і первісними уявленнями про циклічність сущого на землі. Немає фіксованої межі поміж буттям та небуттям людини. Відтак, смерть, яка настає через старість чи хворобу, часто трактується як природне явище, таке як народження чи перехід у зрілість. Смерть у цьому випадку визначається як елемент світового природного ладу, якщо лише це не є насильницька смерть.

Відтак, виникає переконання, що смерть не є гнітючим і сумним завершенням життєвої мандрівки, а навпаки, спрагненим відпочинком і спокоєм. Польська письменниця О.Токарчук стверджує, що смерть є великим благом для людини, оскільки вона дарує вічність. Вона змальовує життя героїв як дорогу до наступного етапу буття, тому смерть у її концепції не означає припинення існування людини⁹.

Оскільки таємницю смерті неможливо пояснити за допомогою наукового знання, люди для зрозуміння суті буття і його прямування до смерті завжди зверталися до міфу, до віри в Абсолют. На думку польського письменника П.Хілле, навіть Сократ, говорячи про смерть, змушений був використати порівняння з мандрівкою у потойбіччя через підземне озеро. Далі письменник наводить слова Марка Аврелія, що наше життя є лише короткочасною зупинкою у подорожі, таким чином підтверджуючи своє переконання в тому, що після смерті людини її існування не припиняється, а переходить у інший вимір¹⁰.

У концепції іншого польського письменника Т.Новака фольклорна та біблійна традиції часто накладаються одна на одну. Відтак, феномен смерті у його творчості постає, з одного боку, елементом природного циклу (поганські вірування), танатологія поетичного світу письменника відображає вплив фольклорної традиції, яка сприймає смерть не як фізичний кінець існування, а як перехід до іншого, нефізичного виміру буття. У фольклорних праобразах вмирання пов’язувалося з посівом, що дає новий урожай, тобто, смерть утотожнювалася з новим народженням, з видозміною форми життя як природи, так і всього суспільства та індивіда¹¹. З другого ж боку, смерть є переходом до вічного життя, обіцяного Богом (імплікована в історії про смерть та воскресіння Христа).

За твердженням російського теолога О.Меня, після смерті тіло людини не випаровується, воно повертається в землю, в обійми матері-природи, в її кругообіг; жоден

⁸ Eliade M. *Sacrum, mit, historia*. Warszawa, 1993. S.114–155.

⁹ Токарчук О. *Мандрівка людей книги*. Львів, 2004.

¹⁰ Huelle P. *Inne historie*. Gdańsk, 2001.

¹¹ Cassirer E. *Funkcja mitu w życiu społecznym // Filozofia i socjologia XX wieku. Część I*. Warszawa, 1965. S.70.

атом тіла не гине, а зливається із Всесвітом¹². Учений трактував смерть як сон для тіла, яке на певний час переходить у стан спокою, проте душа залишається навіть після смерті живою та діяльною. Зауважимо, що у літературі часто маємо справу з образом душі, яка живе після смерті та мандрує у потойбічних світах.

Подібні ідеї знаходимо в авторській концепції української письменниці М.Гримич, для якої життя і смерть у природі є частиною великої драми людської смерті і воскресіння, адже природа постійно піддається регенерації: мусить вмирати, щоб народжуватися і жити знову (зміна пір року). У романі “Мак червоний в росі” (2005) письменниця розповідає історію двох дівчат, які наклали на себе руки, але змушені продовжувати життя на землі. У романі використаний пласт народних вірувань у те, що грішна людина проходить певні кола очищення, перш ніж перейти у наступне життя.

Персонажі твору за допомогою ритуалу очищення переходять межу смерті, і за нею перед ними відкривається нове життя¹³. Знаменно, що цей ритуал проводить стара досвідчена жінка, яка знає таємниці природи і використовує ці знання для допомоги людям. Роман розкриває шлях героїв до моменту їх приходу до знахарки, лише вона може допомогти їм перейти межу життя та смерті. В авторській концепції М.Гримич існує чітка границя між життям та смертю, і щоб перейти її, треба відбути очищення від гріхів та зла. У романі “Мак червоний в росі” міфологічно-ритуальне зіткнення зі смертю є необхідним моментом відродження. Інакше кажучи, треба померти, щоб могли народитися знову.

Роман Т.Новака “Воляння до небес” є яскравим прикладом втілення міфологеми циклічності буття (життя–смерть–життя). Автор розповідає історію двох братів-жебраків, які відрізняються від свого оточення тим, що мають тонке поетичне світовідчуття. Особливу гармонію та досконалість вони відчувають лише вдвох, адже Павелек бачить фізичний світ очима, а сліпий Єндрек глибше розуміє духовні явища. Коли Єндрек помирає, його брат постійно співає йому пісню про життя, і ця пісня містить у собі історію різних поколінь людей, а також історію їхнього життя. Смерть не вкладається у його розуміння, адже життя у його сприйнятті світу не припиняється, воно триває постійно, як весни, що повертаються на землю кожного року¹⁴.

У літературі ХХ ст. проявляється тенденція до переосмислення питання смерті і воскресіння, про що свідчить часте звернення митців слова до цієї проблеми. На думку російського вченого Е.Мелетинського, свідомість людини завжди відображає міфологічний вектор циклічності життя, при цьому перехід від народження до смерті доповнюється переходом від смерті до народження (принцип неперервності)¹⁵.

Зауважимо, що німецький письменник Т.Манн трактував проблему смерті та воскресіння як вічне оновлення старих форм життя духа. Для нього свого роду вихідним пунктом було шопенгауєрівське ставлення до смерті як до великого вчителя і навіть визволителя та ніцшеанське діонісійсько-еротичне її тлумачення як постекстатичного розчину в темній праоснові. Герой роману “Чарівна гора” (1924) Ганс Касторп вважає, що смерть гідна пошанування як колиска життя, як материнське лоно оновлення, про що уже згадувалося раніше. Смерть, згідно з концепцією твору, є лише

¹² *Мень А.* Тайна жизни и смерти. Москва, 1992. С.18.

¹³ *Гримич М.* Мак червоний в росі. Київ, 2005.

¹⁴ *Nowak T.* Wniebogłosy. Kraków, 1982.

¹⁵ Див.: *Мелетинский Е. М.* Поэтика мифа. – Москва, 1976. С.106–107.

моментом життя, а не навпаки; перед лицем смерті Ганс Касторп усвідомлює суть життя¹⁶.

Одним із оригінальних проявів міфотворчості латиноамериканського письменника Г.Г.Маркеса є смислові опозиції співвідношення життя і смерті, пам'яті і забуття, живого і мертвого, простору і часу: мертві можуть ожити, якщо про них пам'ятають і вони потрібні, а живі, якщо вони припинили стосунки з зовнішнім світом, відходять у кімнату "мертвих". У романі "Сто років самотності" (1966) полковник Ауреліано, який втратив зв'язок із сім'єю, не бачить свого померлого батька, якого бачать інші; солдати, які прийшли арештувати Хосе Аркадіо II, не бачать його, оскільки в їхній свідомості він уже не існує.

У літературних творах явище смерті має амбівалентний характер: з одного боку, згідно з визначенням польського вченого В.Копалінського, смерть символізує таємницю природи, кінець мандрівки, перехід з одного життя в інше, подорож, спасіння, поєднання з предками¹⁷; з другого – смерть це раптовість, вічна ніч.

Уявлення про смерть і безсмертя формувалося у людській свідомості не тільки як результат природної реакції індивідуума на тимчасовість свого земного буття, а й як своєрідна форма компенсації, яка давала можливість психологічно й емоційно долати страх перед неминучим завершенням земного буття. Смислова опозиція "життя–смерть" як у первісній свідомості, так і сьогодні не відтворює закінченої і стабільної моделі світу, а навпаки, є постійною константою духовних пошуків і роздумів.

Польський поет і письменник Т.Новак формував свій концепт міфологеми смерті і воскресіння, в якому поєднував елементи міфологічної і релігійної свідомості. Принагідно звернімо увагу, що міф, фольклор, біблійна традиція мають певні спільні моменти, але вони не є тотожними. Зауважимо, що у Т.Новака ці традиції є взірцями і нормами поведінки, а також джерелом пізнання правди про таємниці буття, такі як смерть і воскресіння. Письменник погоджується з ідеями християнських теологів стосовно того, що життя не закінчується з настанням смерті, водночас він не заперечує язичницьких переконань про можливість нового народження, що ототожнюється з циклічністю природних явищ. Важливим є той факт, що автор значно детальніше заглиблювався в проблеми земного життя й утверджував євангельську істину: що після людина в цьому житті, те погне у вічності.

Життєвий шлях героїв прози Т.Новака віддзеркалює архетипну дорогу міфологічних персонажів, за такою традиційною схемою: перехід з дитинства до юності, зрілості через випробування, втаємничення у доросле життя, тобто ритуал ініціації. Часто ініціація передбачає тяжкі випробування, такі як зіткнення зі смертю чи вимушене заподіяння смерті (на війні). Проходження через смерть є виходом поза емпіричні просторово-часові рамки у "вічне" (універсальне), що наближує героїв до прадавніх архетипних ситуацій.

У своєму світогляді герої Т.Новака намагаються наблизити феномен смерті до чогось добре знаного, що можна витлумачити, наприклад, ототожнюючи смерть із весіллям (повість "Таке більше весілля", 1966). Люди за допомогою комплексу вірувань, звичаїв та ритуалів намагаються "приручити", одомашнити смерть. Так, опікун героя, маючи за собою великий досвід життя, витлумачує молодим юнакам явище смерті, переконуючи, що смерть треба сприймати стоїчно і не боятися її.

¹⁶ Там само. С.314.

¹⁷ Kopalinski W. Słownik symboli. Warszawa, 1990. S.411–415.

Смерть у творчому світі письменника виступає у різних іпостасях і сприймається, залежно від контексту, як подія, феномен, явище з обличчям дволикого Януса. З одного боку, смерть є містком до нового життя, вона відображає неперервність людського існування, адже замість одних поколінь приходять інші, і при цьому відсутні будь-які нотки трагізму чи приречення людської долі. З другого ж боку – смерть імплікує зло, втручання лихих духів у світ людини, які порушують лад і спокій. Йдеться, насамперед, про насильницьку смерть, Т.Новак устами своїх героїв висловлює переконання, що вбивство, а відтак, війна, є найбільшими катастрофами людства. Згідно з його концепцією, людина повинна насолоджуватися життям, черпаючи радість та натхнення у природи, у спілкуванні, у вірі в Абсолют, а у такому світі не має бути місця для зла.

Література ХХ ст. засвідчує тенденцію до переосмислення питання смерті і воскресіння, про що свідчить часте звернення митців слова саме до цієї проблеми. У Т.С.Еліота міфологема смерті–воскресіння парадоксально спрямовується на мотив неможливості і небажання “воскресіння” на мертвій та безплідній землі, якою став світ.

MYTHOLOGEME OF THE LIFE-CYCLE (LIFE–DEATH–RESURRECTION) IN POLISH AND UKRAINIAN LITERATURE OF XXth c.

Iryna FRYS

*L'viv Ivan Franko National University
1, Universytets'ka str., L'viv, 79000
The Chair of Polish Philology*

The myth of death and resurrection is one of the most popular themes of literature. The article is devoted to peculiarities of prose works of Polish and Ukrainian writers. Bible and folklore influenced much on the myth of death and resurrection.

Key words: the myth of death and resurrection, sacral locus, mythological structure of thinking.

Стаття надійшла до редколегії 11.12.2007
Прийнята до друку 25.01.2008